

Sirenes aan stuurboord?

Over de mogelijke impact van sociaal-economische veranderingen op de vatbaarheid van Vlaamse werknemers voor extreem-rechtse ideeën

De Weerd, Y., Descheemaeker, F. & De Witte, H. (2003), *Increased work pressure: a relevant but insufficient explanation. Belgian report on the qualitative findings of the project 'Socio-Economic Change, Individual Reactions and the Appeal of the Extreme Right ('SIREN)'*, HIVA, K.U. Leuven.

Nog tot begin 2005 loopt er in acht Europese landen een onderzoek naar sociaal-economische veranderingen en de opkomst van extreem- en populistisch rechts. Geïnspireerd op de mythische sirenezangen, wil het onderzoek met als naam SIREN,¹ nagaan op welke wijze extreem-rechtse en populistische ideeën ingang krijgen in Europa. Aan de sterke opgang van extreem-rechts en populistisch rechts de voorbije jaren valt immers moeilijk voorbij te gaan. In opdracht van de Europese commissie, wordt met het SIREN onderzoek nagegaan of er een band bestaat tussen sociaal-economische veranderingen, de wijze waarop mensen deze verandering ervaren, en de vatbaarheid voor extreem-rechtse en rechts-populistische ideeën. Alle landen die in het onderzoek betrokken zijn – Oostenrijk, België, Hongarije, Frankrijk, Zwitserland, Duitsland, Italië en Denemarken – kennen allemaal hun deel van de opmars van extreem-rechts.

In het najaar van 2002 luisterden wij naar de *verbalen van in totaal 42 Vlaamse werknemers*, uit verschillende bedrijven en sectoren, waaronder textiel-, automobiel- en overheidsbedrijven in verschillende fases van privatisering. We hebben bewust gezocht naar bedrijven die al een herstructu-

rering achter de rug hadden of actief waren in een sector waar de dreiging van de economische crisis ook voor de werknemers voelbaar of gekend was. Omwille van praktische redenen, zoals het eenvoudiger tijd kunnen vrijmaken, bevat de groep geïnterviewde werknemers meer dan de helft vakbondsafgevaardigden. De geïnterviewden waren hoofdzakelijk mannen (6 vrouwen versus 36 mannen). Vooral 'verliezers' van de modernisering werden geïnterviewd (n = 37): mensen die achteruitgingen inzake bv. arbeidsomstandigheden en arbeidsvoorwaarden en die niet de indruk hebben dat ze een zekere stabiele toekomst tegemoet kijken. Daarnaast werd ook een kleine groep werknemers geïnterviewd die er de laatste tijd op voor-

uit gegaan zijn op werk- en financieel gebied (n = 5).

In interviews van minstens anderhalf uur lang spraken we met deze werknemers over hoe zij de voorbije tien jaar ervaren hadden: op het werk, in de

buurt waar ze woonden, in hun portemonnee of in de politiek. We vroegen hen naar de voornaamste veranderingen, als die er volgens hen waren, de positieve zowel als de negatieve. We hadden het over de problemen die ze zagen of over verbeteringen die ze ervaarden. Op basis van deze gesprekken werden uiteindelijk *16 van de 42 werknemers vatbaar beschouwd voor extreem-rechtse ideeën*. Ze hadden immers blijk gegeven van een aantal van de vier volgende kenmerken, waarvan onderzoek herhaaldelijk aantoonde dat het *kenmerken zijn die aangeven of mensen geneigd zijn om in extreem-rechtse denkpatronen mee te gaan* (bv. Billiet & De Witte, 2001). Het gaat dan over (1) autoritarisme, (2) een negatieve houding ten aanzien van migranten (negatieve outgroep), (3) nationalisme (positieve ingroep), en (4) een apolitieke of anti-systeem houding. Basisvoorwaarde was wel dat er een negatieve houding ten aanzien van migranten of etnische minderheden was, aangezien dat veruit de krachtigste verklaring voor extreem-rechtse voorkeuren is gebleken.

Van de interviews, die met toestemming van de werknemers op band werden opgenomen, werden werkverslagen gemaakt. Daarin werden de grote lijnen van de verhalen van de mensen opgenomen en in de mate van het mogelijke gestructureerd volgens de onderzoeksvragen. Tegelijk werden de verslagen doorspekt met pakkende of treffende letterlijke citaten. Op dit ruwe materiaal zijn we begonnen werken. In dit artikel willen we de krachtlijnen die ons in hun verhalen opvielen op een rijtje te zetten.

Geen verhaal tegen socio-economische veranderingen

Een eerste groot blok van bevindingen betreft de *socio-economische veranderingen*, in hoofdzaak de impact die deze gehad hebben op de werkomgeving en arbeidssituatie van de bevraagde werknemers. Het verzamelde interviewmateriaal toont daarbij aan dat (1) alle betrokkenen in meer of mindere mate de laatste tien jaar geconfronteerd werden met belangrijke sociaal-economische veranderingen, en (2) dat velen zich hierdoor ook nu nog 'bedreigd' voelen. Over het algemeen worden de herstructureringen en reorganisaties door de respondenten op een eerder negatieve wijze beoor-

deeld. Er worden belangrijke verschuivingen in de werkinhoud, werkvoorwaarden en werkomstandigheden aangegeven. Samen met de sluipende onzekerheid die met dit alles gepaard gaat, drukt dit een stempel op zowel het professionele als het privé-leven.

Oorzaak van de dreiging

Merkwaardig is dat de wijze waarop de dreiging van recessie vorm krijgt, het effect ervan op de werkvloer lijkt te bepalen. De *oorzaak van de dreiging* kan liggen bij de signalen of berichten die in het bedrijf zelf, via vakbond of management, tot bij het personeel geraken. Maar ze kan ook het gevolg zijn van de berichten die de media verspreiden over bijvoorbeeld de terugval in de textielsector, en via krant of televisie door de werknemers worden opgepikt. De indruk die we kregen uit de interviews, is dat dreiging die via een 'extern' kanaal de werknemers bereikt (bv. via de media), het collectief gevoel versterkt en de solidariteit aanwakkert. Dreiging van binnen het bedrijf lijkt eerder het effect te hebben dat werknemers als concurrenten tegenover elkaar komen te staan. Dat de dreiging in dit laatste geval meestal ook een pak reëler of concreter is, zou daarbij natuurlijk kunnen meespelen.

Verschillen naar sector, leeftijd en engagement binnen de vakbond

We stelden verder nog opvallende verschillen tussen *sectoren* vast. Vooral het verschil tussen overheids- en privé-bedrijven was markant. De geïnterviewde werknemers uit privé-bedrijven werden schijnbaar harder geconfronteerd met de negatieve gevolgen van de socio-economische veranderingen. Bovendien hebben ze veel sterker het gevoel onderworpen te zijn aan 'de mensonterende logica van het kapitaal'. Hoewel ook de meeste arbeiders binnen de overheidsbedrijven herstructureringen met argusogen bekijken – verwijzend naar het imago van inefficiënte, geldverkwistende overheidsbedrijven – beseft men tegelijkertijd dat veranderingen noodzakelijk zijn, wil het bedrijf concurrentieel zijn binnen een opengegooide Europese en globale markt. Voor hen zijn de al doorgevoerde herstructureringen tot nog toe echter draaglijk geweest. Veel schrik is er echter wel voor een

mogelijke aantasting of zelfs het verlies van hun statuut als overheidspersoneel.

Er kunnen in de reacties op de veranderingen ook *leeftijdverschillen* vastgesteld worden. Zo lijkt er zich tussen de oudste en de jongere groepen een digitale kloof af te tekenen. Een andere 'scheidingslijn' door de verhalen is vakbondsmilitantisme. Engagement binnen de vakbond kleurde in belangrijke mate het gebrachte verhaal. Zo blijken vakbondsleden dikwijls een 'bredere' en socialere kijk te hebben, die bovendien vaker vanuit de collectiviteit vertrok. Bovendien onderscheiden vakbondsleden zich van gewone werknemers door hun beschermd statuut en hun toegankelijkheid tot belangrijke informatie, wat hun omgang met onzekerheid door de band een heel stuk vergemakkelijkt.

Veranderingen in werkinhoud en werkdruk

Over het algemeen kan ook gesteld worden dat de *werkinhoud* voor alle geïnterviewden significant *veranderd* is gedurende de laatste tien jaar. De *werkdruk* is in alle sectoren gestegen. Ook wordt er een grotere taakflexibiliteit gevraagd, waardoor het werk moeilijker werd. Het werk is dus niet zo zeer fysisch zwaarder geworden. De belasting situeert zich eerder in de opgedreven snelheid en, voor arbeiders aan de lijn ook in het monotone werk. Verder geven de werknemers aan dat er een verschil is in de snelheid waarmee deze veranderingen de voorbije tien jaar doorgevoerd werden. Na geleidelijke veranderingen sinds het begin van de jaren negentig, lijken vooral de laatste vier jaar de *veranderingen sneller* te gaan dan ooit voorheen. Zeker de oudere werknemers voelen dit scherp aan en geven vaak te kennen opgelucht te zullen zijn wanneer ze kunnen uitstappen, aangezien ze moeite beginnen te krijgen de veranderingen en het werktempo bij te benen. Regelmatig valt daarbij wrevel te bespeuren over het feit dat iedereen gelijk moet presteren, ongeacht leeftijd of fysieke capaciteiten. De zwakkeren worden op die manier bijna genadeloos uitgesloten, klinkt het. Daarbij is vooral het afkalven van het sociaal beleid in de overheidsbedrijven voor kansarmen en mindervaliden, als gevolg van deze '*blinde*' *prestatiegerichtheid*, een bron van kritiek.

De computer is 'uiteindelijk' voor velen een eerder positief onderdeel van de werkomgeving gewor-

den. Toch hebben ouderen en laaggeschoolden het er niet altijd even makkelijk mee, blijven ze er zich tegen verzetten en voelen er zich voor een deel door uitgesloten.

Veel vaker dan in de overheidsbedrijven hoorden we vanuit de privé-bedrijven de klacht dat de kwaliteit van het werk naar beneden mag ten voordele van de productiviteit. Voornamelijk vakbondslui uit de automobielsector suggereren dat de menswaardigheid van arbeiders ondergeschikt is aan het kapitaal van 'de multinationals'. Volgens hen beïnvloedt dit de intrinsieke werkmotivatie dan ook op negatieve wijze.

Groeiende 'tijdelijkheid'

Wat *arbeidsvoorwaarden* betreft, wordt over de verschillende sectoren heen melding gemaakt van een daling van de werkzekerheid en een groei van de 'tijdelijkheid'. Voor beginnende werknemers wordt het moeilijker een vast contract te verkrijgen. Anderzijds lijkt het dat jongere werknemers een lossere binding met het bedrijf hebben: ze maken een vergelijkende studie vooraleer ze zich binden. Aan de andere zijde van het leeftijdsspectrum blijkt vijftig jaar een kritische leeftijd voor ontslag uit de arbeidswereld. Vervroegd pensioen en, vrijwillig dan wel gedwongen, ontslag worden daarbij waarschijnlijker indien men doorheen de loopbaan geen opwaartse mobiliteit vertoonde. Vanuit de privé-bedrijven benadrukt men de *gestegen temporele flexibiliteitseisen*. Seizoensarbeid en economische werkloosheid behoren tot de dagelijkse realiteit, dagflexibiliteit is in opgang in de automobielsector en er is sprake van verplichte overplaatsingen naar de nachtschift. Het Belgische fiscale systeem zou hier echter niet op afgestemd zijn. Deze veranderde werkvoorwaarden hebben een negatieve invloed op de arbeidsoriëntatie, arbeidstevredenheid en de algemene werksfeer.

Voorals bij overheidsbedrijven zijn de arbeidsomstandigheden verbeterd. Er wordt aangegeven dat de modernere accommodatie en uitrusting voor een betere efficiëntie en werksfeer kan zorgen. Een veelgehoorde klacht bij overheidswerknemers is echter dat deze positief gewaardeerde interne dynamiek zich niet vertaalt in een positievere maatschappelijke beeldvorming. Aangezien privé-bedrijven veel minder voorwerp zijn van de publieke opinie, is het belang van deze beeldvorming voor

privé-werknemers minder groot. Wel wordt ook in privé-bedrijven een aantal keer het belang van de arbeidsomstandigheden voor de werksfeer aangehaald.

Socio-economische veranderingen en het politieke denken

Een tweede luik van de interviews betreft de maatschappelijke en politieke evoluties en hun band met socio-economische veranderingen. Een eerste vaststelling bij de analyse van de politieke ideeën van respondenten betreft de *aard van de reacties tegen migranten*. Die waren immers sterk individueel, en leken vaak voort te komen uit een persoonlijke bedreiging. Vlaams-nationale gevoelens of de bedreiging van de Vlaamse cultuur kwamen in de gesprekken haast niet aan bod. Over nationalisme als thema kunnen we dan ook geen uitspraken doen. Deze vaststellingen lijken consistent met twee andere vaststellingen uit de interviews. Voor eerst een sterk gevoel van *groeibende maatschappelijke individualisering*. En daarnaast tevens de vaststelling dat in momenten van socio-economische dreiging, *werknemers niet meer als collega's maar als concurrenten* tegenover elkaar komen te staan.

Verder bleek dat *racistische reflexen een sterk economische basis* schijnen te hebben. Dat leidden we af uit het feit dat de problemen die mensen met migranten hebben, zowel op economisch als cultureel vlak, in de meeste gevallen lijken te verdwijnen, wanneer het gaat over migranten die wonen, werken en belasting betaling 'zoals iedereen'. Anderzijds werd echter ook duidelijk dat de geïnterviewden geen enkele vorm van profitoriaat tolereren in tijden van socio-economische schaarste.

Wanneer mensen ervaren dat het leven duurder geworden is – en we hoorden niet echt respondenten die dit tegenspraken – en ze voelen daarnaast (direct of indirect) een socio-economische dreiging, dan zijn ze extra gevoelig voor het fiscale beleid. De *beoordeling van het regeringsbeleid* lijkt dan ook vooral te vertrekken vanuit de portemonnee. Het gevoel dat in de voorbije periode een (zogenoemd afgeschafte) belasting door drie andere vervangen werd, waardoor de eindrekening niet vermindert, was een veel weerkerende opmerking.

Wanneer werknemers merken dat de hen opgelegde flexibiliteit hen (door een onaangepast fiscaal systeem) veeleer straft dan beloont, dan vergroot dat hun politiek wantrouwen.

We stelden ook vast dat er een duidelijk verschil is in de relatie tussen de arbeidswereld en de politiek tussen privé-bedrijven en overheidsbedrijven. De politiek vormt bij werknemers in overheidsbedrijven in sterkere mate een schietschijf, vanwege het 'politieke aandeelhouderschap'. Anderzijds geeft deze indirecte binding met de staatskas hier en daar toch een zekerder gevoel.

Elke verklaring kent haar beperkingen

Hoewel er dus ten dele verbanden aan te duiden zijn tussen sociaal-economische veranderingen en de vatbaarheid voor rechts-extremisme, kent deze verklaring echter ook haar grenzen. Daarnaast spelen bv. *ook individuele ervaringen een rol*. Daarbij horen de 'traumatische ervaringen' met migranten – zelf meegemaakt of in de nabije omgeving, bv. vrienden of familie – die vaak al voldoende zijn om racistische vooroordelen op gang te brengen. Deze vooroordelen vormen dan vaak de basis om mee te gaan in de denkpatronen van het Vlaams Blok en er uiteindelijk op te stemmen.

Anderzijds kunnen individuele ervaringen ook in strijd zijn met een deel van het programma van deze extreem-rechtse partij, waardoor ze mensen weerhouden om op deze partij te stemmen, ook al zijn ze in wezen vatbaar voor het racistische discours. Dat leerde ons het verhaal van P., arbeidster in een nachtploeg waarin veel migranten werken. Zij stemde altijd op het Vlaams Blok omwille van hun migrantenprogramma. Op een bepaald ogenblik heeft haar zus zich echter ge-out als lesbische. Sinds deze zus haar vertelde dat het Vlaams Blok tegen homo's en lesbiennes is, heeft ze nooit nog voor het Vlaams Blok gestemd.

Voorts stelden we ook vast dat zij die het onveiligheidsgevoel met de migrantenproblematiek verbinden, sneller vatbaar zijn voor een extreem-rechtse stem. De mensen die dat doen, wonen meestal in wijken van steden met een hogere aanwezigheid van migranten. De meningen over het onveiligheidsgevoel zelf, lopen echter nogal uiteen. De

meesten die buiten de stad wonen, vinden het een overroepen fenomeen. De anderen stellen dat er inderdaad een toegenomen criminaliteitsprobleem bestaat. Iedereen lijkt het echter eens over de *rol van de media* in deze kwestie. De media (en dan vooral de televisie) zouden er in hun ogen voor gezorgd hebben dat criminaliteit, hier én in het buitenland, veel zichtbaarder werd.

“Als er ergens ter wereld een moord gebeurt, dan krijg je ze op tv gegarandeerd nog diezelfde dag ‘s avonds bij uw eten geserveerd. Niet moeilijk dat mensen dan soms schrik krijgen.”

(B-28, p. 6)

Dit is een verhaal van massamedia, individualisering en criminaliteit. De media bereiken zo goed als iedereen, omdat iedereen ‘s avonds voor de televisie gaat zitten, zo werd in de interviews vaak gesteld. De kracht van de (massa)media heeft in die zin nog een tweede maatschappelijk effect. Vaak wordt de *afbrokkeling van de sociale contacten immers ook op conto van de media* geschreven. De geborgenheid en misschien zelfs veiligheid van een sterk ontwikkeld sociaal weefsel is grotendeels verdwenen. In de plaats komen anonimiteit en vaak ook angst. Ook de solidariteit, onder meer door vrijwillige inzet voor sociale gebeurtenissen,

onder mensen vermindert. Van de mensen die we bevraagd en die in het verenigingsleven actief waren, klaagden de meesten dan ook dat men nauwelijks nog mensen gemotiveerd krijgt om vrijwillig mee te werken. Het belangrijkste gevolg hiervan lijkt een groeiend wantrouwen te zijn, dat wel eens mee de voedingsbodem kan uitmaken voor extreem-rechts.

Yves De Weerdt

Hans De Witte

Frederik Descheemaeker

HIVA

K.U. Leuven

Noot

1. Meer informatie via de projectsite <http://www.siren.at>.

Referenties

- Billiet, J. & De Witte, H. (2001), Wie stemde in juni 1999 voor het Vlaams Blok en waarom? in: *Tijdschrift voor Sociologie. Themanummer 'Rechts van de democratie. Enkele lacunes in onderzoek naar rechts-extremisme opgevuld'*, Vol. 22, nr. 1, pp. 5-36.